

# Danske reformationssalmer i kontekst

*Redigeret af Marita Akhøj Nielsen,  
Simon Skovgaard Boeck og Bjarke Moe*

Det Danske Sprog- og Litteraturselskab 2022

*Danske reformationssalmer i kontekst*

1. udgave, 1. oplag

Redigeret af Marita Akhøj Nielsen, Simon Skovgaard Boeck og Bjarke Moe

© 2022 Det Danske Sprog- og Litteraturselskab og forfatterne

Alle antologiens 11 artikler har været underkastet anonym fagfællebedømmelse

Kommissionær: Syddansk Universitetsforlag

Omslag: Ida Balslev-Olesen

Omslagsbillede: Blad D 1v i *Thet cristelighe mesføembedhe*. Udgivet af Claus Mortensen. Malmø: Oluf Ulricksøn 1529

Prepress og tryk: Narayana Press

Papir: 100 g Scandia 2000 Ivory. Træ- og syrefrit, aldersbestandigt (ISO 9708 ∞)

Skrift: Minion

Bogbinder: Buchbinderei Büge

Oplag: 300 eksemplarer

Udgivet med støtte fra Carlsbergfondet og Velux Fonden

ISBN 978-87-7533-059-1

Printed in Denmark 2022



# Indhold

Selskabets forord .....	7
Udgivernes forord .....	9
<i>Simon Skovgaard Boeck, Bjarke Moe og Marita Akhøj Nielsen</i>	
Indledning .....	11
<i>Marita Akhøj Nielsen</i>	
Paratekst i reformationstidens danske messe- og salmebøger .....	31
<i>Konrad Küster</i>	
Die frühen lutherischen Missalien und das geistliche Lied .....	71
<i>Roman Hankeln</i>	
Overgangen: fire liturgiske kilder i Danmark-Norge 1519-1573 ....	117
<i>Árni Heimir Ingólfsson</i>	
The Reception of Hans Thomissøn's <i>Psalmebog</i> and Niels Jespersen's <i>Graduale</i> in Iceland .....	145
<i>Bjarke Moe</i>	
Salmesang på skrift Om forholdet mellem levende sang og musikalsk notation i reformationstidens danske salmer .....	167
<i>Dorthe Duncker</i>	
Salmerne i de ældste danske visehåndskrifter .....	195

*Simon Skovgaard Boeck*

»Da lidde den Herre stor spot oc skam«

Thomissøns revision af Hr. Michaels digte ..... 227

*Bodil Ejrnæs*

Danske gendigtninger af Davidssalmer i middelalder og  
reformationstid ..... 253

*Pil Dahlerup*

Renæssancepønitense ..... 279

*Minna Skafte Jensen*

Salmeparafrafer og national propaganda  
To latinske digte af Hans Jørgensen Sadolin (1528-1600) ..... 319

*Axel Teich Geertinger*

Reformationstidens salmemelodier i den digitale verden  
Editionsfilologiske og tekniske principper og udfordringer ..... 341

Register over de behandlede salmer ..... 371

# Overgangen: fire liturgiske kilder i Danmark-Norge 1519-1573

*Af Roman Hankeln*

## Abstract

### Transition: Four Liturgical Sources in Denmark-Norway, 1519-1573

The present essay focuses on four printed sources that all had a central status in Norway during the sixteenth century, albeit in different liturgies: *Missale* and *Breviarium Nidrosiense* (1519) were the first prints of the medieval Catholic liturgy for the archbishopric of Nidaros (today's Trondheim), whereas Thomissøn's *Den danske Psalmebog* (1569) and Jespersen's *Graduale* (1573), both published after the introduction of the Reformation in Norway in 1537, figured as central parts with legal status of the new Danish-Norwegian state religion. Because they were used in different confessional milieus, previous research has not seen these books in one context, thus hindering the view of the evident similarities these sources still share with each other when it comes to their public function and structure. The present comparison, however, displays the differences and the dynamics which separate these sources and reveals the underlying profound theological shifts which are articulated in the books' liturgies and their chant material.

1500-tallet er velkjent som en meget dynamisk politisk og religiøs omveltningstid i Norge. Dette gjelder særlig på feltet av norsk kirkemusikk og liturgi. I løpet av en generasjon ble den norske geistligheten konfrontert med fire nye trykte offisielle liturgiske bøker. Trykkene er spesielle i at de overleverer og kodifiserer liturgi av to forskjellige konfesjoner. De første – katolske – bøker, *Missale* og *Breviarium Nidrosiense*, ble utgitt i 1519 på

oppdrag av erkebiskopen av Nidaros (dagens Trondheim), Erik Valkendorf.<sup>1</sup> Bøkene gjenspeiler selvbevisstheten av Nidaros som norsk metropolitan-sete på et sent høydepunkt av sin makt. Det er ikke uviktig å se Valkendorfs initiativ i en større sammenheng. Som i mange andre europeiske bispedømmer hadde kirkelederne tidlig skjönt verdien av trykke-kunsten for liturgiens form og enhetlighet. De første trykk for nordiske bispedømmer kom allerede ut i 1480-tallet. Opp til 1534 fikk alle nordiske erkebispedømmer (Lund, Uppsala, Nidaros/Trondheim) og de fleste bispedømmer sine breviar- og missaletrykk.<sup>2</sup> Med blick på helheten av den liturgiske trykk-historien i Norden kom trykkene for Trondheim i 1519 relativ sent.<sup>3</sup>

1536-1537 kom den protestantiske konfesjonen som statsreligion til Danmark-Norge. (Den offisielle innføringen dateres 1/9 1537, se Fæhn 1959: 1; Bergheim 2013: 11). Dette var, som vel kjent, en politisk akt styrt av den danske kongen Christian III (reg. 1534/1537-1559). Reformasjonens innføring skjedde mot norsk motstand, ikke minst den av erkebiskop Valkendorfs etterfølger, Olav Engelbrektsson. (I 1519 hadde Engelbrektsson, som dekan av Nidaros kapitelet, deltatt i forberedelsen av *Breviarium*-trykket; se Fæhn 1959: 1). Tretti år senere ble de nye offisielle dansk-protestantiske sangbøker publisert: Hans Thomissøns *Salmebog* i 1569 og Niels Jespersens *Graduale* i 1573. Det er sannsynlig at det tok relativ lang tid før de ble tatt i bruk også i Norge. Men begge sto som monumentale bekræftelser av den nye konfesjonen på slutten av den konfesjonelle omveltningen etter 1537.

De fire bøkene ble, så vidt jeg kan se, aldri beskrevet i én sammenheng.

- 
- 1 For det følgende henviser jeg på faksimile-utgavene *Missale Nidrosiense* 1959 og *Breviarium Nidrosiense* 1964.
  - 2 *Graduale Arosiense* (gradualet for Västerås-bispedømme 1493) er det eneste trykk av et nordisk graduale, se faksimilet *Graduale Arosiense* 1959 (1965). – Antifonale-trykk er ikke kjent fra Norden.
  - 3 Jeg gir her en oversikt over de nordiske missale- og breviar-trykk (inklusive Västerås-gradualet). Jeg støtter meg på Bohatta 1963, Weale&Bohatta 1990, og databasene usuarium og RELICS. Mange av disse trykk er nå tilgjengelig i databasen Early European Books. Forkortninger: mi = missale, br = breviarium, gr = graduale. br Aarhus 1519 – br Holár 1519, 1534 – mi København 1484, 1510 – br Linköping 1493 – Mi Lund 1494, 1514 – br Lund 1517 – mi Odense 1483 – br Odense 1497, 1510 – Mi Odense 1482-1483 – mi Ribe 1504(?) – br Roskilde 1517 – mi Roskilde 1522 – br Skara 1498 – mi Slesvig 1486, 1512 – mi Strengnäs 1487, 1495 – br Trondheim 1519 – mi Trondheim 1519 – mi Turku 1488 – mi Uppsala 1484 – br Uppsala 1496 – mi Uppsala 1513 – br Uppsala 1525 – gr Västerås 1493(?) – br Västerås 1507, 1513 – mi Viborg 1500.

Jeg tror likevel at en samlet diskusjon av disse tidlige trykk er godt egnet til å demonstrere forskjellene og berøringene mellom katolsk og lutheransk liturgisk og kirkemusikalsk praksis i Danmark-Norge mellom 1500 og 1600, og dens rolle i datidens religiøse-politiske situasjon. I det følgende skal jeg foreta diskusjonen på tre felt: 1. funksjon og betydning, 2. form og struktur, 3. sangrepertoar.

## 1. Funksjon og betydning

De fire trykk forsamler materiale som tidligere var fordelt på forskjellige liturgiske bøker. De har altså en viss «kompendium»-karakter. Likevel overleverer de ikke materialet for hele liturgien, bare hver for en del, eller bedre, for en «aktør» i liturgien. Fokuset av *Nidaros-Missalet/Breviarium* ligger ikke på koret, men på presten som skal lese/synge liturgiens tekster. *Gradualet/Psalmebogen* retter seg derimot til menigheten og/eller koret som skal synge liturgiens sanger. Menigheten blir representert av klokkeren i mindre kirker, kantoren i katedraler.

I *Nidaros-Missalet* fantes praktisk alt en prest trengte for å feire messe, i *Breviarium* hva en geistlig mann eller kvinne måtte resitere i løpet av tidebønnene i 1519, sangtekstene, bønnene, lesningene fra apostelbrev, fra evangeliene og fra helgenvitaer.<sup>4</sup> Melodiene fantes derimot nesten ikke i disse trykte bøker. De ville ha vært overlevert i et «graduale» (messe) og et «antifonarium» (tidebønner). (Om melodiene i *Missale Nidrosiense* se nedenfor). De to protestantiske publikasjoner overleverer derimot *sangstoffet* for messen (Jesperssøns *Graduale*) og (blant annet) de protestantiske tidebønner (Thomissøns *Psalmebog*) med noter, men uten å gjengi bønner og lesninger.<sup>5</sup>

De fire bøker hadde en felles politisk-religiøs betydning. Bak bøkene sto styringsmakten, Nidaros erkebiskopen og henholdsvis den danske kongen

---

4 Utviklingen av den såkalte »privatmessen« hadde ført til at presten overtok også oppgaven å lese sangtekstene til sangerkoret; se blant annet Fæhn 1955: 609.

5 I *Graduale*-forordet (fol. VIr-v) henviser Jespersøn til *Psalmebogens* funksjon blant annet i de protestantiske tidebønnene; se Widding 1933: 166. Widding (1933: 170) siterer også et eksempel fra Maribo kloster (1572) som viser at de danske salmeoversettelser ble brukt i tidebønnene. Om Kirkeordinansens bestemmelser angående feiringen av tidebønnene som var tenkt for skoleelevene se Widding 1933: 175.



Figur 1. Portræt af Olav den hellige i *Breviaria ad usum ritumque sacrosancte Nidrosiensis ecclesie*. Paris 1519, baksiden av titelbladet. Omskriften «S[anctus] Olavvs m[artyr] rex Norvegie» ('Hellig Olav, martyreren, Norges konge'). Derunder «E.(rik) W.(alkendorf) A.(rchiepiscopus) N.(idrosiensis) A.(postolicae) S.(edis) L.(egatus)» ('Erik Walkendorf, erkebiskop til Nidaros, legat til den apostoliske stolen'). Foto: ProQuest for Tidlige europæiske bøger og Det Kongelige Bibliotek.





Figur 2. Portræt af Frederik II fra Jespersen 1573, baksiden av titelbladet. Foto: ProQuest for Tidlige europæiske bøger og Det Kongelige Bibliotek.

Frederik II (reg. 1559-1588). Dette blir veldig synlig på starten av bøkene. Nidaros-*Breviarium* viser erkebiskop Valkendorfs våpenskjold på begynnelsen, mens det kongelige våpenskjold finnes både på starten av Thomissøns *Psalmebog* og Jesperssøns *Graduale*. På baksiden av *Graduale*s tittelside finnes i tillegg et portrett til Frederik II. I Nidaros-*Breviarium* fantes det akkurat på denne posisjonen et bilde av hellig Olav på tronen, med omskrift «S[anctus] Olavvs m[arty]r rex Norvegie» / «Hellig Olav, martyren, Norges konge.» Denne grafiske starten henviser ikke bare på Olavs tradisjonelle rolle som «rex perpetuus Norvegiae / Norges evige konge». Den kan samtidig også forstås som et politisk statement. Med å eksponere Nidaroskirkeprovinsens skytshelgen aksentueres Norges relative uavhengighet fra den danske kongemakten på denne tiden.

Bøkene hoved-funksjon var å sørge for en enhetlig feiring av gudstjenesten og dermed en større politisk-religiøs koherens i territoriene. I forordet til *Missalet* og i *Breviarium* formulerer erkebiskop Valkendorf uttrykkelig ønsket om et enhetlig ritual i hele Nidaros erkebispedømmet.<sup>6</sup> Thomissøns *Psalmebog* ble foreskrevet av kong Frederik II som eneste sangbok i Danmark-Norge. Det samme gjelder for Jesperssøns *Graduale* (se Karevold 2001: 95).

De katolske publikasjonene så vel som de to protestantiske trykk hadde lovmessig status. Tittelen til *Missale Nidrosiense* krever at dens messe-ordning skal gjelde for hele det norske riket: «Missale pro vsu totius regni Noruegie» ('Missale til å brukes i hele riket av Norge', se også Børgum 1964: 133). I forordet til Jesperssøns *Graduale* understreker et brev av kong Frederik fra året 1565 at alle klokkere/sognedegner må holde seg til praksisen i *Graduale* han ga i oppdrag hos biskopen i Fyn stift, Niels Jesperssøn (se Bergheim 2013: 23, 25; Karevold 2001: 95). *Psalmebogen* og *Graduale* ble lenket fast sammen med bibelen og kirkeordningene med jernlenker i skolen og kirkene. Bøkene fungerte i over hundre år som liturgiens offisielle grunnlag i Danmark-Norge (se Bergheim 2013: 12).

---

6 Om diskrepansene mellom datidens norske liturgiske bøker se Fæhn 1955: 603f. Enhetlighetstanken var så viktig for erkebiskop Valkendorf at han ga 40 dagers avlat (»indulgens») når man tok *Missalet* i bruk (se Fæhn 1959: 1). – Valkendorfs forord til *Breviarium* er datert 1516 og var opprinnelig ikke med i trykket (Buarv 1964: 45). Det er bare limet inn i et av de bevarte eksemplarene (se Børgum 1964: 137). Om forordet se også Buarv 1964: 51.

Ingen av de fire bøker rettet seg direkte til menigmann. Målgruppen var de liturgiske ledere, presten, eller klokkeren/kantoren. For de katolske bøker var dette en tradisjonell selvfølgelighet. Middelaldersk katolsk messe og tidebønn regnet i utgangspunktet ikke med menighetens aktive deltakelse. Grunnkonseptet av menighetens deltakelse forandret seg som kjent med innføringen av den protestantiske liturgien. Men heller ikke de protestantiske trykk var tenkt for direkte bruk av enkeltpersoner. Thomissøns bok (i oktav-format) kostet «det samme som en ku», var altså alt for dyrt for å kjøpes for hver familie.<sup>7</sup> Dette gjelder enda mer for *Gradualet* som hadde folio-format like som Nidaros-*Missale* fra 1519 og var med sine nesten 500 sider en omfangsrik og representativ publikasjon. Den inneholdt ikke mindre enn 268 sang-tekster og 216 forskjellige melodier (se Karevold 2001: 95; Moe 2021). Det betyr at også de tidligste protestantiske bøkene ikke tjente for «personlig» bruk i gudstjenesten men som støtte for en muntlig formidling av sangene.

## 2. Form og struktur

Liturgiske bøker med notetrykk finnes i Europa siden 1473 (se Hiley 1993: 395-398). Men Nidaros-trykkene inneholder ikke mye musikk-notasjon. Å trykke messens proprium- og ordinarium-sanger og alle hymner, antifoner og responsorier til officiet som må synges i løpet av et kirkeår ville ha ført til vesentlig større og dyrere bøker, faktisk en hel serie av bøker. Senmiddelalderske antifonarer for eksempel består ofte av minst to bind. I *Missale Nidrosiense* finner vi iblant tomme notelinjer ved de tekster celebranten må synges alene, dvs. *Gloria*- og *Credo*-intonasjonen, *prefasjonen*, *Pater noster* og messens avslutnings-sangene *Benedicamus Domino* / *Ite missa est* (fol. h.i v, h.ii r-v, h.iiii r-v, h.xii r-v, h.xiii v, h.xvi v; se også Moe 2022). I noen eksemplarer ble neumer i kvadratnotasjon senere skrevet inn med hånd.<sup>8</sup>

---

7 Se Bergheim 2013: 139. Thomissøns forord (datert 10/8 1569) definerer bruken av boka i kirker, skoler, og hjem; se Bergheim 2013: 13, 23. Men på grunn av den høye prisen kan bruken av boka hjemme ikke ha vært alt for vanlig.

8 Kvadratnotasjon har sine røtter i 800-tallets neume-notasjon for den gregorianske sangen. De spesifikke forløpere for kvadratnotasjonen som utviklet seg i 1100-tallet kom fra Frankrike, se Hiley 1993: 391f.

labium: tertia infra calicem: quarta fiat  
 sicut prima: quinta inter calicem ⁊ pres-  
 biterum. **De** ✠ ipsum. ⁊ cum ✠ ipso.  
 ⁊ in ✠ ipso. est tibi deo patri ✠ omipo-  
 tenti in unitate ✠ spiritus sancti omnis  
 honor ⁊ gloria. **Deinde** deponat corp⁹  
 domini: ⁊ cooperiat calicem cum corpo-  
 rali ⁊ postea alta voce incipiat. **Solēniter.**

**Q**uoniam omnia secula seculorum. **Ame.** **Oratio.** Preceptis saluta-  
 ribus moniti ⁊ diuina institutione formati audemus dicere.

**D**eus noster qui es in celis sanctificetur nomen tuum  
 adueniat regnū tuū: fiat voluntas tua sicut in celo ⁊ in ter-  
 ra. **D**anē nostrū quotidianū da nobis hodie ⁊ dimitte no-  
 bis debita nra sicut ⁊ nos dimittim⁹ debitorib⁹ nostris. **E**t ne  
 nos inducas in temptationē. **L**iberā nos a malo.

**Sequitur Nota tritialis.**

◁ Figur 3. Side med håndskrevne noter i *Missale Nidroense*. Gunnerus-bibliotek KN; Qv. 96, f. h.xii verso (s. 307 i online utgaven [ntnu.tind.io/record/138625?ln=en#c=0&m=0&s=0&cv=306&r=0&xywh=-45%2C0%2C4829%2C3642](https://ntnu.tind.io/record/138625?ln=en#c=0&m=0&s=0&cv=306&r=0&xywh=-45%2C0%2C4829%2C3642)). Foto: NTNU Universitetsbiblioteket.

---

Dette var en vanlig praksis også i andre trykte missaler. Ikke alle eksisterende eksemplarer av *Missale Nidrosiense* har slike håndskrevne noter.<sup>9</sup>

Thomissøns *Psalmebog* og Jespersøns *Graduale* er eksempler for forbedringene av både tekst- og notetrykk på 1500-tallet i at de ikke bare anvender notetrykk gjennomgående, men også i to forskjellige former som gjenspeiler de to forskjellige historiske og stilistiske skjikter som danner sangstoffet. For å notere de tradisjonelle gregorianske melodier bruker så vel *Psalmebogen* som også *Gradualet* like som *Missale Nidrosiense* den tradisjonelle svarte kvadratnotasjonen. De senere (protestantiske) melodier blir notert med den modernere såkalte »hvite mensuralnotasjonen« som gjorde det mulig å angi ikke bare melodiforløpet men også nøyaktige tonelengder (jf. Moe 2022).

Som viktig strukturell grunnlag i *Missale Nidrosiense* tjener et kalendarium. Den fikserer alle festdagene som må feires i erkebispedømmet (se tabell 1, nr. 2). Tekstene til de «bevegelige» festene som feires i kirkeåret (*temporale*) er sammenfattet i en omfangsrik del som kalles «*proprium de tempore*» (nr. 4). *Proprium*stekstene til helgenfester (*proprium de sanctis*) finnes som nr. 11 i tabellen. *Ordinarium*-tekstene (dvs. tekstene som brukes mer eller mindre identisk i hver messe, *Kyrie*, *Gloria*, *Credo*, *Sanctus*, *Benedictus*, *Agnus Dei*, *prefasjonen*, *canon*, *Ite Missa est*, *Benedicamus Domino*) finnes imellom disse to store blokker (nr. 6-9). *Missalet* slutter med tekstene til de såkalte «sekvenser», festlige lange sanger med hymnisk karakter som synges før evangeliet på høye festdager (nr. 15). Her finnes også tekstene til de to berømte Olavs-sekvenser fra 1200-tallet, *Lux illuxit letabunda* og *Postquam calix Babylonis*.

---

9 Iblant observerer man også feil i disse håndskrevne eksempler. *Pater noster*-melodien i faksimiletrykket av Nidaros *Missale* (fol. h xii r-v) bruker feil nøkkel på feil linje, noe som fører til at melodien starter med E istedenfor C, F, eller G.

Om Christu

Hand vilde oss Himmerig giffue/  
 At wi maa met hannem bliffue/  
*in regno gloriæ, omni tempore.*

XVI.  
 PVER NATVS IN  
 Bethlehem.



Puer natus in Bethlehem, in  
 It barn er fød i Bethlehem/ i



Bethlehem, unde gaudet Ierusa-  
 Bethlehem/ thi glæder sig Ierusa-



lem, Hale = luia.  
 lem/ Hale = luia.

*Hic iacet in præsepio, præsepio,  
 Qui regnat sine termino, Haleluia.*  
 Hand tagdis i it Krybbe rum/ it krybbe rum/  
 Wden

Figur 4. Lieden *Puer natus / It barn er fød*, notert med mensuralnotasjon i Thomissøns psalmebok, f. 19v. Foto: ProQuest for Tidlige europæiske bøger og Det Kongelige Bibliotek.

Om Vøen

XVIII.

S. Ambrosij oc Augustini Loff-  
 sang. *Te Deum laudamus.*



O Gud wi loffue dig/ wi bekiende dig



en Herre. Dig en euig Fa der/ priser den



gantste Verden. Det samme gjør alle



Engle/ Himlene oc alle veldige Engle.



Om priff siunge Cherubin oc Seraphin/



met it wassladeligt stemme. Hel lig

Figur 5. Dansk *Te Deum* i kvadratnotasjon i Thomissøns salmebok, f. 304v. Foto: ProQuest for Tidlige europæiske bøger og Det Kongelige Bibliotek.

Tabell 1: Oppbygningen / Innhold til Missale Nidrosiense 1519 (kursiv skrift henviser til hoved-avsnitt)

1 Forord til erkebiskopen (datert 1516, men med henvisning at trykket er vellykket)
2 Kalendariet
3 Almene forskrifter
4 <i>Proprium de tempore (temporale) fra første adventssøndag til Trinitatis, og søndagene etter trinitatis (1-24)</i>
5 Forskrifter som bestemmer hvordan messen forberedes
6 <i>Ordinarium missae</i> (med håndskrevne noter for Gloria-intonasjonen)
7 <i>Tekster til offertorium-ritus</i>
8 <i>Prefasjoner gjennom kirkeåret (Eterne deus ... med håndskrevne noter)</i>
9 <i>Canon (Te igitur)</i>
10 Bønner etter messen; <i>Ite missa est-</i> , <i>Benedicamus Domino-</i> , <i>Kyrie-melodier</i> (med håndskrevne noter)
11 <i>Proprium de sanctis (sanctorale), fra Andreas (30/11) til Katherina (25/11)</i>
12 Bønn-tekster ( <i>Collectae</i> )
13 Messer som kan feires når som helst (til Maria, den hellige ånd, <i>Pro paganis et Turcis</i> (fol. B xvi) ('for hedningene og Tyrkene'), mot pesten, allerhelgen, alle engler, for de hellige tre konger og pilegrimer)
14 Velsignelser av salt og vann ( <i>exorcismus</i> )
15 <i>Sekvenser</i> (bare tekster), blant annet <i>Lux illuxit</i> og <i>Postquam calix</i> for Olav (fol. C vii). Bestemmelser om uregelmessigheter i forbindelse med messefeiringen (sykdommer)
16 <i>Kolofon</i> : «Missale secundum vsum ecclesie Nidrosiense. finit feliciter. Impressum Haffnie arte magistri Pauli Reff: ibidem Canonici ac sanctissimi domini nostri Pape ad titulum Nidrosiensi. ecclesie Accoliti. Anno domini M. CCCCC. XIX. Die vero. xxv. Maii.» ('Missalet som følger den liturgiske ordningen til Nidaroskirken. slutter her på en bra måte. Trykt i København [Hafnia] ved magister Paulus Reffs kunst, kannik sammesteds og av vår aller helligste herre paven tildelt tittel akolytt ved Nidaros kirke. I herrens år 1519, og på den 25. dag i Mai.')

Oppbygningen til *Breviarium Nidrosiense* følger i prinsippet den samme tradisjonelle middelalderske strukturen vi har sett ved *Missalet* (se tabell 2). Hoveddelene er som i *Missalet Temporale* (nr. 4), og *Sanctorale* (nr. 12).

Imellom de to store deler finner vi et avsnitt av standardofficier til helgener som ikke har stor rang i Nidaros (*Commune*, nr. 10). Et viktig element er psalteren, som gir alle salmetekster (nr. 7). Hovedhensikten med tidebønnene var jo resitasjonen av alle 150 salmer fra Salmenes bok i det Gamle Testamentet i en bestemt rekkefølge hver uke. Posisjoneringen til kalendariet (nr. 6) i midten av *Breviarium* er uvanlig. Normalt finnes et kalendarium helt på starten av boka, like som i *Nidaros-Missalet* (se også Børgum 1964: 199). En uvanlig bestanddel er også nr. 5, en liste over helgenfester, skrevet på norsk, faktisk det første trykte materialet som inneholder en norsk tekst (se Børgum 1964: 199). Interessant er også avsnitt nr. 13, her finnes det nemlig officier som egentlig skulle forventes i *Sanctorale*-delen på sine spesifikke datoer (Josef, Knud den hellige, skytshelgen til Odense og Lund, Svithun, skytshelgen til Stavanger – hans kult-sentrum er Winchester i England). Posisjoneringen av disse helgener i *Breviarium* er et tegn av bestrebelsen å lage ei bok som gir liturgisk materiale for alle bispedømmer til Nidarosprovinsen, ikke bare for erkebispesetet.

Tabell 2: Oppbygningen / innhold til Nidaros Breviarium 1519.

1 Tittelblad
2 Forord av Erik Valkendorf
3 Almene liturgiske bestemmelser
4 <i>Temporale fra 1. adventssøndag til 25. søndag etter Trinitatis</i>
5 Liste over helgenfester på norsk
6 <i>Kalendariet</i>
7 <i>Psalteren</i>
8 Litanier
9 Officiet for de døde ( <i>Requiem</i> )
10 <i>Commune</i>
11 Officier til ære av korset og Maria
12 <i>Sanctorale fra Andreas (30/11) til Katherina (25/11)</i>



13 Spesifikke officier: Kirkens innvielse ( <i>Dedicatio ecclesiae</i> ), Josef, Knud, Svithun
14 Bønn til Maria
15 Eterskrift som nevner Jodocus Badius Ascensius, Joannes Kerbriant, Joannes Bienayse
16 <i>Kolofon</i> : Finit breuiarium iam primo impressum secundum vsum insignis metropolitane ecclesie Nidrosiensis. Per circumspectos viros Joannem Kerbriant alias Huguelin et Joannem Bienayse impressores parrhisienses. Anno domini millesimoquingentesimodecimonono. die vero Julii quarta. (Her slutter breuiarium som ble for første gang trykket etter ordningen av den fortreffelige metropolitankirken av Nidaros. Gjennom de omtentksomme menn Joannes Kerbriant alias Huguelin og Joannes Bienayse, som er parisiske trykkere. I herrens år 1519, på fjerde dagen av Juli.)

Som del av reformverket sitt publiserte Martin Luther to forskjellige ordninger for den protestantiske messen: *Formula missae et communionis pro Ecclesia Vuittembergensi* (Formelen til messe og kommunion for kirken i Wittenberg, kort «Formula missae») 1523, og *Deudsche Messe und ordnung gottis diensts* (Tysk messe og gudstjenesteordning, kort «Deutsche Messe») i 1526. I disse ordninger forandret Luther deler av den latinske liturgien uten å avskaffe den fullstendig. *Formula missae* er fortsatt latin-basert og forutsetter relativt store kirker med latin-kunnskap, et kor og klerker. Hovedforskjellen mellom den katolske latinske messen og *Formula missae* finnes i de så kalte offertorium- og canon-avsnitt. Ut av hans forkastelse av offer-tanken fjernet Luther alt i messen som kunne minne om offer-tematikken. Offertorium-avsnittet ble derfor fjernet. Også mange tekster som har forbønn-karakter i canon-avsnittet ble tatt bort (om forandringene se nøyaktigere Lundberg 2017: 70-76).

I motsetning til *Formula missae* var *Deutsche Messe* bestemt for menigheter i mindre byer og landsbyer som ikke forsto latin (se Leaver 2001). Bak denne ordningen sto Luthers sentrale teologiske idé om at ikke bare geistligheten men også lekfolket aktivt skulle delta i gudstjenesten. I Luthers *Deutsche Messe* ble derfor alle latinske sanger, bønn- og lesningstekster erstattet med tilsvarende tekster på tysk.

Den danske kongen Christian III hadde vært i direkte kontakt med Luther for å utarbeide en protestantisk kirkeordning for Danmark-Norge (se Lausten 1989: 9). Men det var teologen Johann Bugenhagen (1485-1558),

Luthers skriftefar og venn, som sørget for den i 1537, i kongens oppdrag.<sup>10</sup> Bugenhagens kirkeordinans ble forelagt riksrådet som godkjente den som en lov. Den ble trykt på latin under Bugenhagens tilsyn 13/12 1537 (se Lausten 1989: 31). Den endelige danske oversettelsen, kalt *Den rette Ordinans* ble retts-gyldig 14/6 1539, men først trykt i 1542 (se Lausten 1989: 31).

Kirkeordinansen angir en ordning for vanlige og en for høye kirkefester. Begge to presenterer en blanding mellom Luthers *Formula missae* og *Deutsche Messe*. Slike blandinger var allerede kjent i Tyskland. Ordningen for de vanlige festdager følger generelt Luthers *Deutsche Messe*, bortsett fra noen enkelte elementer fra *Formula missae*. På høye fester som jul, påske, pinse og treenighets-søndagen foreskriver kirkeordinansen en messefeiring som overtar mange elementer fra Luthers latinske *Formula missae*. Sågar «katolske» bestanddeler som *offertorium*, *prefasjonen*, *Sanctus* og *Agnus Dei* er fremdeles med.

Så vel Thomissøns *Psalmebog* som også Jesperssøns *Graduale* følger i oppbygningen av de enkelte messer nesten fullstendig messebeskrivelsen vi finner i den oppnevnte Danske kirkeordinansen fra 1539. Messens tradisjonelle gang i *Gradualet* er umiddelbart synlig i utvalget og fordelingen av stykkene. Oppbygningen til messen i Thomissøns *Psalmebog* kan rekonstrueres på grunn av en oversikt over gangen av høymessen som finnes på slutten av boka, ved registrene.

Karakteren til Thomissøns *Psalmebog* gjenspeiler fokuset på morsmålsangen som oppsto med Luthers *Deutsche Messe* (se også Karevold 2001: 91; Bergheim 2013: 15). I Norge betegner man slike sanger i dag som «(kirke) salmer». Men lenge før fantes det allerede «salmer», nemlig i Salmenes bok i Bibelens Gamle Testament. Som nevnt ovenfor ble salmene i sin helhet resitert i de katolske tidebønnene. Også de fleste propriumtekster i den middelalderiske latinske messen og mange antifoner og responsorier i tidebønnene brukte utdrag av disse bibelske salmene.

I Tyskland betegner man de fleste sanger av det lutherske repertoaret som «Kirchenlieder» (tysk: «Kirchen» + «Lied», norsk: kirke-lied). Et annet alternativ er det tyske ordet «Choral» (norsk «koral»). Begrepet «Choral»

---

10 Se Lausten 1989: 22f, 26. Om Bugenhagen se også Fæhn 1994: 25f.

henviser til framføringen av slike sanger av koret.<sup>11</sup> Det kan bli litt tungvint å skille mellom de latinske bibelske salmer og de norske kirkesalmer som i Norge begge kalles «salme». For å snakke om de nye lutheranske kirkesanger bruker jeg derfor «(kirke)lied», ikke minst fordi uttrykket «lied» også finnes i det norske språket.

Hovedinnholdet i Thomissøns *Psalmebog* er lieder med importerte tyske melodier og tekster i dansk oversettelse. Oppbygningen til *Psalmebogen* følger ikke lenger kirkeårets løp som i de eldre latinske bøkene. I stedet blir liedene inndelt etter tematisk innhold. I de tyske salmebøkene startet en sammenlignbar strukturering etter tematiske hensyn fra ca. 1540 (se Blume 1974: 45). Et spor av den middelalderske temporale-strukturen finnes likevel fortsatt i de tematiske grupper som danner begynnelsen til boka. Avsnittene starter med advent og jul, går senere over til pasjon og påske og slutter ved den hellige ånd og treenigheten – omtrent like som temporale-delen i middelalderske katolske liturgiske bøker (se tabell 3, nr. 7-14). Helgenene har imidlertid mistet sin tidligere sentrale plass. I stedet brukes allmenne kristelige temaer: De ti bud, dåp, «om ekteskap», takkesanger som skal syn- ges på morgenen eller kvelden (se tabell 3, nr. 29f). Men det finnes også noen mer konservative trekk. Et av dem er at boka innledes med en kalender (Tabell 3, nr. 3). Blant festene som er oppført her er også Olavsfesten, på sin tradisjonelle dato 29/7 («Oluff konning». Om feiringen av helgenfester etter reformasjonen se Bergheim 2013: 13). I tillegg finnes det fremdeles en del sanger med latinsk tekst fra det katolske sangrepertoaret (cantio *Dies est laetitiae*, fol. 7r; cantio *Resonet in laudibus*, antifon *Laus tibi Christe*, fol. 77v), eller dansk-latinsk tekst (cantio *Puer natus in Bethlehem/Id barn er fød i Bethlehem*, fol. 19r). Register IV (tabell 4, nr. 38) gir en oversikt over ikke mindre enn 37 katolske «gregorianske» melodier som har fått ny dansk tekst, blant annet to responsorier (fol. 33r og 87v) og *Te Deum* som gjengis fol. 304v i kvadratnotasjon.

---

11 Man bruker »Choral« gjerne i forbindelse med flerstemmige sanger, som vi i hovedsak kjenner fra Johann Sebastian Bachs koraler i hans kantater som i Juleoratoriet, eller i Johannes- eller Matthäus-pasjonen.

Tabell 3: Hovedavsnitt i Thomissøns Den danske psalmebog, København 1569.

1	Tittel, baksiden: kongelig våpenskjold
2	Innholdsfortegnelse (Register over salmene)
3	<i>Kalendariet</i> med de fleste katolske helgenfester (inklusive Olav «Olaff konning»)
4	Bemerkninger om kalendariet, påskedato og festdager
5	Doctor Morten Luthers Fortale (forord av Martin Luther)
6	Hans Thomissøns forord
7	[Start til sangboka] <i>I Om Christi Tilkommelse til Verden</i> 1-3
8	Om Christi Fødzel 3-29
9	Om Christi person og Embede 29-61
10	Om Christi pine oc Død 61-82
11	<i>Om Christi Opstandelse</i> 82-96
12	Om Christi Himmelfart 96-99
13	Om den Hellig Aand 99-108
14	<i>Om den hellige Trefoldighed</i> 109-111
15	Catechismus. <i>Om de Thi Guds Bud</i> 111-117
16	Om Troens artickler 117-119
17	Om Herrens bøn 119-123
18	Om Daaben 123-124
19	Om Herrens Nadere 125-131
20	Om Guds ord 131-146
21	Om Skabelsen 146-149
22	Om Louen oc Euangelio 150-171
23	Om Pentitentze 172-189
24	Om den Christlig Kircke 190-194
25	Om Ecteskab 195-202

26 Om Verdzlig Øffrighed 203-210
27 Om Kaarssit oc trøst mod atskillige modgang oc fristelser 210-246
28 Om Bøn oc tacksigelse 246-314 (Kyrrie, Litani), bl.a. <i>Beholt oss Herre ved dit Ord 253, Te Deum ... 304</i>
29 Tacksigelser oc Bøner Om Morgenhen 314-320
30 Tacksigelser oc Bøner om Aftenen 320-326
31 Bøner for Maaltid 326-328
32 Tacksigelser effter Maaltid 329-331
33 Om Døden oc begraaffelse 332-350
34 Om Dommedag oc Opstandelse 350-371
35 Register offuer denne Bog I. Om den Danske Euangeliske Messe (beskrivelse av en dansk messe)
36 II Register paa de Dauids Psalmer ...
37 III Andre steder aff den hellige Scriff ...
38 IIII Register paa de Latinske Hymner / Sequentzer / Responsorier / Antiphoner / som her findis paa danske
39 V Register paa de gamle sang / som haffue været brugt i Paffuedommet
40 VI Register paa de gamle Papistiske Sang / som ere Corrigeret oc rettede
41 VII Register paa de sang som ere samlit aff de Papistiske rim ...
42 VIII Register paa de Psalmer / som indeholde flere Lærdommer ...
43 IX It almindeligt Register offuer alle Psalmer ...
44 Latinsk dikt om boka
45 Etterskrift av Laurentz Benedict 8/9 1569
46 Kolofon

Jesperssøns *Graduale* har i utgangspunktet et veldig tradisjonelt preg. I den første delen representerer den nesten ikke noe annet enn første «temporale»-delen av de gamle latinske messebøker som ble brukt av katolske middelalderens kor for å synge messe-proprium-sangene. Bøkene het «antiphonarium

missae» eller, kortere, «graduale» og tittelen til Jesperssøns *Graduale* står fremdeles klart i denne tradisjonen. Boka starter, som tidligere vanlig, med adventstiden, dvs. første søndag i advent, og fører til jul og juletiden (tabell 4, nr. 4-11). Senere går den over til før-fastetiden og fastetiden (nr. 15-20, pasjonsuke nr. 21-23), påske og påsketiden (nr. 24-28), pinse, treenighets-søndag og søndagene etter treenighetsfesten («trinitatis», nr. 29-39). Ikke uvesentlig er det at noen viktige helgenfester fortsatt er inkludert: Stephanus, Johannes evangelisten; Hellig Tre Kongers dag, Johannes døperen, Michael, Allerhelgen (nr. 6, 7, 11, 33, 36, 38). Sågar tre Mariafester – av opprinne- lig vesentlig flere – er fortsatt inkludert: *Purificatio*, *Annuntiatio*, *Visitatio* (nr. 13, 19, 34).

Tabell 4: Oppbygningen / Innhold av Niels Jesperssøns *Graduale*.

1 Tittel. Baksiden: Bildet av Frederik II. Kongelig våpenskjold (den samme som i Thomissøn 1569)
2 Forord til Frederik II
3 Forord til Niels Jesperssøn
4 <i>Advent søndager (1-4)</i> 1; 25; 28; 32
5 Jul 36
6 Stephanus (s. Staffens dag) 75
7 Iohannes evangelista (s. Hans Euangeliste) 84
8 Søndag etter jul 87
9 Nyttårsdagen (lat. Circumcisio) 91
10 Søndag mellom nyttår og Hellig tre konger 94
11 Hellig tre kongers dag 97
12 Søndager etter tre kongers dag (1-3) 101; 104; 107
13 Marie renselsis dag (lat. Purificatio) 110
14 Søndager etter tre kongers dag (4-6) 119
15 Søndag Septuagesima 122
16 Søndag Sexagesima 126

17 Fastelaffns Søndag (Quinquagesima) 129
18 Fastetiden, Søndager (1-4) 134; 150; 153; 155
19 Marie Bebudelsis dag (Beatæ Mariæ virginis Annuntiatio) 158
20 Fastetiden, Søndag (5) 161
21 Palmesøndag 164
22 Skjærtorsdag 166
23 Langfredag 176
24 Sommer del («Summer parten») <i>Påske</i> 187
25 Påskedag (2-3) 215
26 Søndager etter påske (1-5) 220; 224; 227; 231; 233
27 Kristi himmelferd 237
28 Søndager etter påske (1-6) 240
29 Pinse 244
30 Pinsedag (2-3) 269
31 Treenighetssøndag (Trinitatis) 273
32 Søndager etter Trinitatis (1-4) 286; 293; 296; 300
33 Johannes døperen 304
34 Marie besøgelsis dag (Beatæ Mariæ virginis Visitatio) 313
35 Søndager etter Trinitatis (5-16) 318; 321; 325; 328; 332; 339; 343; 346; 350; 357; 360; 364
36 Michael 367
37 Søndager etter Trinitatis (17-20) 388; 396; 399; 403
38 Allerhelgen 407
39 Søndager etter Trinitatis (21-23) 411; 419; 422. «Ende paa Aars Gralen» (Slutten til temporale) 425
40 Bot-dager («Om odens dags Bede dage») 427

41 Bryllup («Brude Messe») søndag 438; mandag 441
42 Presteforsamlinger 443
43 Provincialforsamlinger, etter måltiden (responsorier) 453
44 Register 461

Karakteristisk for overgangen mellom katolsk tradisjon og protestantisk innovasjon er den rituelle koeksistensen av danske protestantiske og latinske «katolske» sanger. Den blir synlig i overleveringen i Jesperssøns *Graduale*. Som eksempel gir jeg repertoaret av den høytidelige julemessen. I mange punkter tilsvarer den innholdsmessig og strukturelt fremdeles til den tredje katolske julemessen («summa missa») som den er representert i *Missale Nidrosiense* (fol. a.xii-a.xiii). Sangrepertoaret besto der av de følgende stykker (sangene til *messe ordinarium* har i hver messe samme tekst og er derfor som vanlig ikke notert her, men innforstått. Jeg har markert dem med <sup>o</sup>):

- (I) Introitus *Puer natus*
- (II) <sup>o</sup>Kyrie
- (III) <sup>o</sup>Gloria
- (IV) Graduale *Viderunt omnes*
- (V) Alleluia *Dies sanctificatus*
- (VI) Sekvens *Celeste organum*<sup>12</sup>
- (VII) <sup>o</sup>Credo
- (VIII) Offertorium *Tui sunt celi*
- (IX) <sup>o</sup>Sanctus/Benedictus
- (X) <sup>o</sup>Agnus Dei
- (XI) Communio *Viderunt omnes*
- (XII) <sup>o</sup>Ite missa est.

Jeg bruker romertallene i det følgende til å henvise til denne tidligere strukturen i Jesperssøns julemesse. Ikke bare de latinske sanger men også melodistoffet av de *danske* sanger i Jesperssøns *Graduale* er sterk påvirket av eldre

---

12 Sekvensen finnes i *Missale Nidrosiense* på fol. B.xxii med feilaktig overskrift »Ad secundam[!] missam«.



latinske cantiones og sekvenser – se mine henvisninger til Glahn (1954) i fotnotene.

(I) *Introitus* (s. 36f). I *Den rette Ordinans* er det snakk om en latinsk eller en dansk introitus. I *Gradualet* finner vi først en dansk lied *Nv er fød oss Jesus Christ* som blir etterfulgt av den tradisjonelle latinske introitus *Puer natus est*.<sup>13</sup>

(II, III) *Kyrie, Gloria* følger som i de katolske bøker og i *Formula missae* (s. 40-44).

(IV) *Den rette Ordinans* nevner deretter muligheten å synge en dansk lied eller et latinsk graduale, men i Jesperssøns bok finnes det ikke noen graduale. (De fleste lutheranske ordninger hadde avskaffet graduale-sangen; se *Handbuch* 1941: 17\*).

(V) For *Alleluia* blir det tradisjonelle latinske *Alleluia Dies sanctificatus* valgt (s. 44-46).

(VI) I Jesperssøns bok brukes sekvensen *Grates nunc omnes/Nv lader oss alle tacke Gud* (s. 47f). Versjonen her består av latinske og danske «strofer» som synges i veksel.<sup>14</sup>

(VII) Et latinsk *Credo*, rytmisert og notert med mensuralnotasjon, følger s. 48-53. – Etter *Credo*, før preken (s. 53), foreskriver Jesperssøn *Et lidet Barn saa lysteligt i byer*.<sup>15</sup> – Etter preken (s. 53f) følger *Loffuit være du Jesu Christ*.<sup>16</sup>

(VIII) I motsetning til Luthers *Formula missae* og *Deutsche Messe* inneholder Jesperssøns *Graduale* fortsatt en sang for offertorium («offersang», s. 54-60). To alternativer angis for byer/landsbyer, den tidligere sekvensen *Eia recolamus laudibus* (byer) og den latinske cantio *Resonet in laudibus* (landsbyer).

(IX) Etter den latinske prefasjonen (s. 62-66) følger det latinske *Sanctus*

---

13 Til *Nv er fød* ... se Glahn 1954 I: 108. Modellen er cantio *Resonet in laudibus*.

14 Se Glahn 1954 I: 47. I *Missale Nidrosiense* brukes denne sekvensen for den første og den andre julemessen, fol. B. xxii.

15 Modellen er cantio *Dies est laetitiae* som fikk den tyske oversettelsen *Der Tag der ist so freudenreich*. Den danske versjonen går tilbake til den nedertyske *Ein Kindelein so löblich*; se Glahn 1954 I: 101-103.

16 Se Glahn 1954 I: 134-141. Modellen er Luthers leise *Gelobet seist du, Jesu Christ* som går tilbake på julesekvensen *Grates nunc omnes*.

(s. 66f) like som i den tidligere latinske messen. – Posisjoneringen av *Fader vår* (s. 68) er imidlertid annerledes enn i den katolske messen, nemlig like som i Luthers *Deutsche Messe*, dvs. før starten av Canon (*Te igitur ...*) og de såkalte «Verba sacramenti»/»Sacramentens ord»/»Innstiftelsesord» (*Qui pridie iam pateretur ...*).

(X) I messens kommunion-ritus følger (s. 68-70) *Agnus Dei*, like som hos Luthers *Formula missae* – her med innledende tropus *Tibi laus salus sit Christe*.

(XI) I løpet av kommunionen (s. 70) synges de danske salmer *Jesus Christus er vor salighed* og *Gud være loffuit*.<sup>17</sup> – Etter velsignelsen avsluttes messen med *It Barn er fød i Bethlehem*, dvs. oversettelsen til cantio *Puer natus in Bethlehem* (s. 70f).<sup>18</sup>

### 3. Sangrepertoar

De fleste tekster i de fire bøker synges til enstemmige melodier av et kor av klerker (de latinske kilder), eller av forsanger (menigheten)/kor (de protestantiske kilder). Det er altså enstemmig kirkesang som fremdeles utgjør hovedkarakteren av kirkemusikken mellom katolsk senmiddelalder og den protestantiske tidlige nytiden i Danmark-Norge.

Hva som skiller den lutherske (kirke-)lieden fra de fleste sangformer av det katolske repertoaret er, at den har en strofisk form. «Strofisk» betyr at den samme melodien blir brukt til alle strofer. Strofenes tekst består vanligvis av 4 til 6 vers som ofte bruker rim og en mer eller mindre regelmessig tekstaksentuering. Dette prinsippet deler liedene med en middelaldersk katolsk sangform, hymnene. Hymner fantes allerede på 300-tallet. Kirkefaderen Ambrosius av Milano (339-397) for eksempel er en av de mest berømte hymne-dikterne. I den latinske liturgien ble hymner fra 1000-tallet og utover regelmessig sunget i løpet av tidebønnene (vesper, matutin), men ikke i mes-

---

17 *Jesus Christus er vor salighed .../Jesus Christus unser Heiland* går tilbake til Jan Hus' *Jesus Christus nostra salus*; se Glahn 1954 I: 95-100. *God være loffuit/Gott sei gelobet und gebenedeiet* går tilbake til Corpus Christi-sekvensen *Lauda Sion salvatorem*, se Glahn 1954 I: 131-133.

18 Se Glahn 1954 I: 105-107.

sen. I høy- og senmiddelalderen utviklet det seg en annen strofisk lied-type, de såkalte «cantiones». *Cantiones* var middelalderske geistlige sanger som ikke ble sunget i liturgien men av geistlige, eller ungdommen (elever), for eksempel i skoler, særlig i juletiden. Ofte hadde de en blandning av latinske og tyske strofer som tekst. (Sammenlignbar karakter har de engelske *Carols* og de italienske *Laude*.) Vi må anta at slike sanger allerede var populære på 1300- og 1400-tallet og kunne derfor overtas uten store forandringer i den nye gudstjenesten.

Den katolske messens sanger hadde i utgangspunktet ikke poetisk strukturerte men prosatekster og brukte så godt som aldri melodi-gjentakelser. Et unntak er sekvensen. Men heller ikke denne formen er strofisk. Det var et epokalt innovativt grep når Luther med lieden innførte den strofiske hymne-modellen som dominerende sangform i messen. Det skjedde i hans *Deutsche Messe* og forvandlet messens karakter fullstendig. Ut fra et ritual med sanger på prosatekster og komplekse melodier for et utdannet kor av spesialister utviklet det seg en messefeiring med sanger som hadde poetiske tekster og relativ enkle melodier som kunne framføres av alle – i hvert fall i prinsippet.

Allerede i *Formula Missae* hadde Luther i 1523 oppfordret til å skape nye lieder på morsmålet. Han selv gikk foran med å skrive 24 lieder inntil slutten av 1524 (Brown 2005: 9). Alt i alt skrev Luther ca. 40 lieder (Brown 2005: 7, 9). Mange av dem ble oversatt til dansk og er med i Thomissøns *Psalmebog*. Luthers lied-tekster forklarer som regel avsnitt fra bibelen. De er altså en slags «preken i musikk». Friedrich Blume (1974: 36) skriver: «In these lieder ... Luther's teachings are represented in their purest form.» Den tyske jesuitten Adam Contzen klaget i 1620 om at Martin Luther hadde «ødelagt» flere sjeler med sine kirkelieder enn med alle prekenene og alle skriftene hans (Brown 2005: 1). Liedene hadde fått denne viktige, sentrale rollen pga. at de var hovedplattformen til å spre tekstenes innhold. Luther greide det å konsentrere de vesentlige punkter av sin lære i disse korte lied-tekstene. Dette konsentrerte innholdet ble i tillegg ofte støttet med tekstens poetiske form (rim og språkrytme). Musikken tok opp språkets innhold og struktur og tilføyde melodienes, rytmenes (og harmonienes) virkemidler, og sin egen musikalsk form. Kombinasjonen mellom musikk og tekst førte dermed til en sterk artikulasjon av teksten som resulterte i at tekstens innhold festet seg stabilt i hukommelsen (se også Brown 2005: 1).

De nye liedene var i tillegg mye mer tilstedeværende i den protestantiske hverdagen enn den katolske kirkemusikken i den katolske. Mens den katolske liturgiske sangen hadde sin plass i kirken (av og til i offentlige prosessjoner) kom de protestantiske sangene i hjemmene til menig-folket. Brown (2005: 8) understreker liedenes plass som et grense-overskridende fenomen. De fleste lieder kunne faktisk synges i alle samfunnsmessige kontekster: i kirken, hjemme, i akademiske så vel som i andre offentlige sammenhenger. På denne måten var liedene også en viktig faktor i å skape lutheransk identitet (Brown 2005: 8). Et indisium for dette er at det var lett for katolikkene å identifisere protestanter på grunn av liedene de sang (Brown 2005: 20).

I Norge ble protestantismen i begynnelsen ikke positivt opptatt. Ved siden av de prinsipielle motsetninger mellom konfesjonene kunne presteskaper neppe se noen fordeler i overgangen. På denne tiden mistet Trondheim sin sentralstilling, Bergen overtok denne maktposisjonen (Karevold 2001: 91). Men ikke bare eliten var imot reformasjonen. Også menighetene trakk seg tilbake da messen ble forandret (Rian 1997: 156). Hvordan det religiøse livet, feiringen av ritualene, foregikk i overgangsperioden, vet vi ikke nøyaktig, «men mye tyder på at de gamle prestene feiret sine messer med få forandringer i de første årene etter 1537» (Rian 1997: 148). Som i Tyskland må man utgå fra at innføringen av lieder i denne situasjonen kunne spille en viktig rolle i spredningen av reformasjonen (Karevold 2001: 94; Rian 1997: 169). Men i Norge tok det «lang tid før menighetene ventet seg til at de selv skulle være med og synges» (Rian 1997: 169). I opplæringen av menigheten ble prestene assistert av de såkalte «klokkere», men overgangen skjedde helt åpenbart ikke uten problemer (Rian 1997: 169).

Ut av en musikkhistorisk synsvinkel er *Gradualet* og *Psalmebogen* selvfølgelig sentrale kilder for den tidlige reformatoriske kirkemusikken og liturgien i Danmark-Norge. Tidlige hymnologiske forskninger har forsøkt å avdekke forbindelsene mellom det danske sangrepertoaret og modellene fra Tyskland og Frankrike (om de protestantiske melodiene se Glahn 1954). Like viktig er disse kilder også, og det ble ofte glemt, for forsøket å finne et svar på spørsmålet hvordan den katolske gregorianikken i 1500-tallets Danmark-Norge egentlig hørtes ut. Gregorianikken hadde seg utbredd over hele Europa siden Karolingertiden. Dermed delte de forskjellige europeiske områder et felles kjerne-repertoar med hverandre. Men hver region utviklet samtidig

sin egen versjon av både tekster og melodier. Det er derfor sannsynlig at Nidaros-melodiene skilte seg i detaljer fra de øvrige tradisjonene – hvorvidt, det er bare delvis utforsket i dag. Med innføringen av protestantismen startet jo ødeleggelsen av de nordiske katolske bøker som i dag bare er bevart i fragmenter (se Attinger 1998). I tillegg til de middelalderske fragmentene vi har bevart i arkivene i København, Helsingfors, Stockholm og Oslo må melodiene som ble skrevet inn med hånd i *Missale Nidrosiense* forstås som verdifulle spor av den gregorianske sangtradisjonen som den ble praktisert i Nidaros-bispedømmet. *Gradualet* og *Psalmebogen* er samtidig de eneste fullstendige og offisielle kilder fra Danmark-Norge som overleverer gregoriansk sang med noter i dag. De hjelper derfor i utforskningen av forskjellene mellom Nidaros-tradisjonen og det «danske» gregorianske repertoaret som ble innført med disse bøker (se Koren 2011).

## Litteraturliste

- Attinger, Gisela 1998. *A comparative study of chant melodies from fragments of the lost Nidaros antiphoner*. [Oslo]: Department of Music and Theatre, Section of Musicology, University of Oslo Unipub, Akademika (Acta humaniora, 57).
- Bergheim, Irene 2013. *Døren høy og porten vid: salmetoner i norske salme- og koralbøker fra reformasjonen til forslag til ny salmebok*. Oslo: Akademika.
- Blume, Friedrich 1974. *Protestant church music*. London: W.W. Norton.
- Bohatta, Hanns 1963. *Bibliographie der Breviere 1501-1850*. Stuttgart: Hiersemann.
- Breviaria ad usum ritumque sacrosancte Nidrosiensis ecclesie 1519*. Faksimileutgave. Oslo: Børsums Forlag og Antikvariat 1964.
- Brown, Christopher Boyd 2005. *Singing the gospel. Lutheran hymns and the success of the reformation*. Cambridge: Harvard Historical Studies.
- Buvarp, Hans 1964. «Liturgical survey», Appendix to *Breviarium Nidrosiense*. Oslo: Børsums Forlag og Antikvariat, pp. 13-116.
- Børgum, Baltzer M. 1964. «Bibliographical survey», Appendix to *Breviarium Nidrosiense*. Oslo: Børsums Forlag og Antikvariat, pp. 119-217.
- Early European books: printed sources to 1700. Ann Arbor, Mich., ProQuest Information and Learning.
- Fæhn, Helge 1955. «Gudstjenestelivet i Nidaros domkirke i middelalderen», i *Nidaros erkebispesetol og bispesete 1135-1953*. Oslo: Forlag Land og kirke, pp. 599-630.
- Fæhn, Helge 1959. «Liturgical postscript», i *Missale Nidrosiense*. Oslo: Børsums Forlag og Antikvariat, pp. 1-3.

- Fæhn, Helge 1994. *Gudstjenestelivet i Den norske kirke – fra reformasjonstiden til våre dager*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Glahn, Henrik 1954. *Melodistudier til den lutherske salmesangs historie fra 1524 til ca. 1600*, 2 bd. København: Rosenkilde & Bagger.
- Graduale Arosiense impressum* 1493. Faksimileutgave ved Toni Schmid. Malmö: Malmö Ljustrycksanstalt 1959-1965.
- Handbuch der deutschen evangelischen Kirchenmusik. Band 1. Der Altargesang, 1. Teil. Die einstimmigen Weisen* 1941. Utgitt av Konrad Ameln, Christhard Mahrenholz, Wilhelm Thomas, Carl Gerhardt. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Hiley, David 1993. *Western Plainchant. A Handbook*. Oxford: Clarendon Press.
- Jesperssøn, Niels 1573. *GRADVAL. En Almindelig Sangbog*. København: Lorentz Benedicht. Facsimileudgave. Efterskrift av Erik Abrahamsen, Erik Dal, Henrik Glahn, København: Dan Fog Musikforlag 1986. salmer.dsl.dk/jespersen\_1573.
- Karevold, Idar 2001. «Reformasjonen og kirkemusikken», i Owain Edwards, Idar Karevold & Ola Kai Ledang (red.): *Norges musikk historie. Tiden før 1814. Lurklang og kirkesang*. Oslo: Aschehoug, pp. 91-123.
- Koren, Mariël Eikeset 2011. *Niels Jesperssøn Graduale 1573: plassering i europeisk kyrkjemusikalsk tradisjon og nyskaping*. Master thesis. Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet, Det humanistiske fakultet, Institutt for musikk. hdl.handle.net/11250/243617.
- Lausten, Martin Schwarz 1989. *Kirkeordinansen 1537/9. Det danske Udkast til Kirkeordinansen (1537). Ordinatio Ecclesiastica Regnorum Daniae et Norwegiae et Ducatum Slesvicensis Holstiae etc. (1537). Den danske Kirkeordinans (1539)*. København: Akademisk Forlag, pp. 166-173.
- Leaver, Robin A. 2001. «Lutheran church music». *Grove music online*. Acc. 190116. doi.org/10.1093/gmo/9781561592630.article.46760.
- Lundberg, Mattias 2017. «Prefationstonene tonus solemnus som melodisktt sammanhållende element i den svenska reformationstidens mässsa», i *Svensk gudstjänstliv*, pp. 67-93.
- Missale pro usu totius regni Noruegie: secundum ritum sancte metropolitanae Nidrosiensis ecclesie: correctum atque cum diligentia visum castigatum et reuisum incipit in nomine domini* 1519. Faksimileutgave. Oslo: Børsums Forlag og Antikvariat.
- Moe, Bjarke 2021. «Digital udforskning af Niels Jespersens sange til kirkeåret». salmer.dsl.dk/research/1papers/Jespersens-sange-til-kirkeaaet.html.
- Moe, Bjarke 2022. «Salmesang på skrift: Om forholdet mellem levende sang og musikalsk notation i reformationstidens danske salmer», i Marita Akhøj Nielsen, Simon Skovgaard Boeck & Bjarke Moe (red.): *Danske reformationssalmer i kontekst*. København: Det Danske Sprog- og Litteraturselskab, pp. 167-193.
- RELICS *Renaissance Liturgical Imprints: A Census*. David Crawford, James Borders, Barbara Haggh-Huglo, David Rutherford (eds). University of Michigan. quod.lib.umich.edu/r/relics/index.html.

- Rian, Øystein 1997. *Danmark–Norge 1380-1814*, bd. 11: *Den aristokratiske fyrstestaten 1536-1648*. Oslo: Universitets forlag.
- Thomisson, Hans 1569. *Den danske Psalmebog*. København: Lorentz Benedict.
- Faksimiletrykk. Odense: Andelsboktrykkeriet 1968. [salmer.dsl.dk/thomissoen\\_1569](http://salmer.dsl.dk/thomissoen_1569).
- Usuarium. A Digital Library and Database for the Study of Latin Liturgical History in the Middle Ages and Early Modern Period*. Földváy, Miklós István (ed.). [usuarium.elte.hu/](http://usuarium.elte.hu/)
- Weale, W. H. Iacobus & H. Bohatta 1990. *Catalogus Missalium ritus latini ab anno 1474 impressorum*. Repr. Stuttgart: Hiersemann (originaludgave 1928).
- Widding, Severin 1933. *Dansk Messe, Tide- og Psalmesang 1528-1573*, bd. 1. København: Levin & Munksgaard.